

EGRY GÁBOR

Belátható felülről is, ami alulról látható? Válasz Bárdi Nándornak

A legnehezebb helyzetben akkor vagyok, amikor Bárdi Nándor felvetéseire is reagálnom kell. Nem a kritikus hangnem miatt – hiszen ez szakmánk természetes velejárója –, hanem azért, mert bizonyos értelemben több pontját is munkám félreértésének érzem. Ugyanis mintha saját szemléletét kérné számon rajtam, anélkül, hogy felismerné: ez a szemlélet egyszerűen lehetetlenné tenné azt, hogy érvényesítsem a magam választotta értelmezési, elméleti és fogalmi kereteket. Természetesen elképzelhető a legitím kritikának egy olyan változata, amely kimutatja, hogy egy tudományos munka – ebben az esetben az én munkám – fogalmi rendszere érvénytelen, fogalmi nem alkalmasak társadalmi tények, események és jelenségek megragadására, választott nézőpontja a szükségesnél sokkal jobban torzít, értelmezési kerete az adott vizsgálati tárgyhoz használhatatlan. Erről azonban itt nincs szó – Bárdi elsősorban azt sorolja fel, hogy mit hiányol a munkából, és még amikor fogalmakat kér számon, akkor sem veselkedik neki az általam használt fogalmak értelmezésének és kritikájának, hanem csak felveti, hogy szerinte mit kellett volna felhasználnom (lásd a kisebbségi társadalom, a kisebbség vagy a kötődés kérdését.) Emellett pedig nem egyszer mintha olyasmit kifogásolna, amiben pedig én nem is látom a különbséget köztünk.

Ezt már csak azért sem értem, mert eredményeim ugyan kétségtelenül kikezdi a magyar kisebbségek történetének eddigi értelmezését, de ez nem azt jelenti, hogy azzal teljes mértékben *szemben* született volna a könyvem. Sokkal inkább – mint azt minden lehetséges alkalommal hangsúlyozom is – annak *kiegészítéseként*, az érme *másik* oldalaként. Ennek megfelelően minden esetben, amikor szükséges, igen kiterjedt mértékben támaszkodom és hivatkozom arra a szakirodalomra, amelyik már

eddig is elvégezte azt a fajta leírást, amit Bárdi Nándor munkából hiányol, és nem hallgatom el azt sem, amikor az én forrásaim megerősítik a szakirodalom sokszor lesújtó képét a kisebbségek helyzetéről.

Az alábbiakban először ezt a szemléleti különbséget próbálom megragadni és bemutatni, majd kitérek a fogalomhasználat különbségére és ennek következményeire, végül pedig egy esettanulmányon keresztül azt is megkísérlem bemutatni, hogy miért vet fel kérdéseket az a fajta forráskezelés, amit egyébként Bárdi rajtam számon kér. Mielőtt azonban ehhez hozzálátnék, el kell oszlatnom azt a feltételezést, hogy esetleg nem is láttam ezt vagy azt a forrásanyagot. Valóban, Alin Spânu munkáját rendre hivatkoztam, például az irredentára vonatkozóan, ez azonban nem azt jelenti, hogy magam ne kutattam volna akár a Sziguranca központi anyagaiban, akár azokban az állagokban, amelyek a szervezet – illetve a tágabb értelemben vett román rendészeti szervek (hiszen Spânu is áttekinti ezek tevékenységét) – működésének eredményeképp a központi kormányzati szervekhez kerültek. (Mindenekelőtt a propagandaminisztérium és a miniszterelnökség iratai közt találhatóak ilyenek szép számmal.) A kötetben 48 lábjegyzet hivatkozik a Sziguranca központi irattárára, 5 a miniszterelnökségre, 3 a propagandaminisztériumra. Emellett számos más írásomhoz is felhasználtam ilyen anyagokat. Ugyanakkor Spânu munkája mellett illetlenség lenne elmenni. Ráadásul – egy jól meghatározható román történetírói módszer jegyében – kötete lényegében források sokaságának kivonatolása, tele hosszabb-rövidebb idézetekkel is, miközben jól bemutatja pont azt az átfogó, intézményi keretet és annak olyan jellemzőit (az erőforrások hiányát és az ebből eredő folyamatos reformkényszert), amelyekről a magyar sajtóanyag vagy éppen a magyar történetírás nem vesz tudomást. Természetesen az irredenta fejezet megírásához szelektáltam a források közül (ahogy azt mindannyian tesszük). A kérdés viszont így az, hogy a *felhasznált* források vajon alkalmasak-e az általam kitűzött cél megvalósítására, azaz megmutatják-e az államszervezet belső strukturáltságát, képet adnak-e az egyéni cselekvőképességről, és igazolják-e azt, hogy mindezek mögött alapvetően a fogalom kiüresedése és kiüresítése áll? Ehhez nem tartottam szükségesnek a különféle perekről és eljárásokról a sajtóban megjelent tudósítások szemlélését, a kritikát pedig legfeljebb akkor tudnám elfogadni, ha

egyébként *tagadtam* volna azt, hogy irredenta váddal embereket sérelem ért, ahelyett, hogy határozottan leszögezem az ellenkezőjét.

Rátérve most már a szemléleti különbség bemutatására, Bárdi Nándor kritikájának visszatérő eleme, hogy elmaradt egyfajta, a történetet keretező társadalomleírás, amely, ha jól értem, szerinte elengedhetetlen feltétele az általam leírtak értelmezésének („A viszonylatokat keretek közé zárva lehet a maguk teljességében értelmezni”). Ehhez kapcsolódik az a felvetése is, hogy a munkából hiányzik a kisebbségi társadalom és a kisebbség fogalmának meghatározása. A probléma visszatér a középosztályi kultúra kapcsán („De ennek a meghatározó eleme – azzal, hogy kerülni szeretném a szitokszóvá vált esszencializmust – az volt, hogy az erdélyi magyarság társadalmi, gazdasági, kulturális értelemben nem volt kisebbség Erdélyben, de az volt demográfiaileg és politikai értelemben. Azonban épp ezeket a városi, foglalkozási pozíciókat kívánta a román államiság segítségével ez erdélyi román elit megszerezni. Ezért politikai transzilvanizmusról érdekesen lehet beszélni, de gyakorlatilag ezt az ellenérdekeltségek /például a földreform és annak folytatni akarása, az egyházi konfliktusok/kizárták.”) vagy éppen a Magyarországra látogató kisebbségi magyar fiatalok önazonosításának változását illetően. De kritikáját olvasva ezen túl is az volt az érzésem, hogy azt mindenekelőtt a nemzeti kisebbséget egykorúan leíró és működtető szereplők nézőpontja dominálja.

Számomra ez azt üzeni, hogy Bárdi szerint csak akkor beszélhetünk egy társadalmi jelenségről (etnicitás), ha azt egyúttal a strukturális szemléletben leírt társadalomban helyezük el. Anélkül, hogy tagadnám ennek a megközelítésnek a fontosságát – pláne a lehetőségét –, nem tartom szerencsésnek kizárólagossá, normává emelését. Mégpedig azért, mert ez óhatatlanul rögzít egy olyan nézőpontot, amely kiemelt jelentőséget tulajdonít a közösségnek és csoportnak, holott az én munkám alapvetően nem ezzel foglalkozik, hanem az *egyén* lehetőségeivel. Így aztán a kisebbségi társadalom fogalmát sem csak azért nem definiálom, mert egyébként máshol már kifejeztem a kétségemet a fogalom értelmezhetőségével és operacionalizálhatóságával kapcsolatban (túl azon, hogy mindig vannak szereplők, akik annak megteremtésére vagy működtetésére törekszenek), hanem azért sem, mert az egyén perspektívájából én arra is kíváncsi vagyok, vajon mennyire voltak valóságok a kereteknek

tulajdonított korlátok és kényszerek – de a választ erre a kérdésre nem a keretekkel való interakcióban (és végképp nem a keretektől fakadó a priori tulajdonított korlátok belelátásában) keresem, hanem más egyénnel való érintkezésükben.

Például, ha jól értem Bárdi Nándort, számára a kisebbség az aszimmetriából eredő hatalmi viszony miatt fontos és éppen emiatt megkerülhetetlen keret. („A kisebbség kategória tisztázását azért tartom fontosnak, mert ez határozza meg az egész viszonyrendszer és összefonódások mikéntjét. Miért is fontos most ez nekünk? Azért mert ezzel magyarázható, hogy a nemzeti törésvonalak adott helyzetben felülírják a regionális szolidaritásokat.” Továbbá: „Egry Gábor azért nem nézhet ezzel igazán szembe, mert akkor mindig számolni kellene azzal, hogy a fent eleve megteremtett egy egyenlőtlen hatalmi helyzetet és a hétköznapokban nem egyenlő felek játsszák ezeket a játszmákat. Egy szintig lehet együttműködésről beszélni, de a pozícióharcban már a nemzeti, etnikai törésvonal felülírja ezt, mert hatalmi kérdésről van szó.”) Én viszont elsősorban arra vagyok kíváncsi, elképzelhető-e, hogy ez a hatalmi viszony *mégsem* számít egy adott helyzetben, adott viszonyban. Éppen ezért nem is *játszmákat* látok, hanem *interakciókat*, amelyek persze lehetnek játszmák is, de nem szükségszerűen azok.

Ebből az is következik, hogy amikor egy eseményt megpróbálok leírni, majd megérteni és értelmezni, akkor a kiindulópontom nem az, hogy ez kisebbségi helyzet vagy többségi, hanem csupán annyi, hogy valami történik, ami láthatóvá teszi az etnicitást. Az elemzés maga elvezethet ahhoz, hogy ezt a kisebbségi aszimmetria kondicionálta, de ha eleve ebben a keretben értelmezném, akkor pont azokat az eseteket nem tudnám megragadni, amelyekre ez nem igaz. Lehet ezt radikális „brubakerizmusnak” is tartani (bár nem fogadnám el ezt a címkét), de sokkal inkább egy ismeretelméleti szkepszis következménye, ami viszont valóban az ún. posztmodern történelemfelfogással rokon. Fontosnak tartom kiemelni, hogy csak így látok lehetőséget arra, hogy az egyén cselekvési lehetőségét tényleg felmérjük, de azt is csak így érthetjük meg, valójában milyen hatása volt a „fentek” az egyéni sorsokra és életutakra. Például miként szűkültek be a regionális affinitásra épülő politikai elképzelések társadalmi lehetőségei, hogyan vált egyre inkább a

közösség nevében normatív módon szabályozott szférává a magánszféra, és még folytathatnám.

Ugyanakkor azt remélem, hogy ez a felfogás nem szűkíti úgy be a látóteret, és rejti el a finom társadalmi dinamikákat, mint ha csak a magyar–román, kisebbségi–többségi választóvonalra koncentrálnánk. Éppen az lenne a cél, hogy meglássuk, miként lazulhat fel még ez is, ha csak alkalmilag is. Ez ráadásul arra is alkalmat ad, hogy ne eleve elrendelt végkifejletet lássunk abban, ami a bemutatott két, két és fél évtized alatt történt (persze anélkül, hogy tagadnánk, a nemzetépítés dinamikája végső soron meghatározónak bizonyult), és jobban megértsük a magyar és a magyarországi politika szerepét is.

Elképzeltető, hogy ez a szemléletbeli különbség az oka annak is, hogy úgy tűnik, Bárdi Nándor sokszor ott is különbséget lát kettőnk közt, ahol pedig én ezt nem érzem. Módszertani elnagyolásnak minősíti például azt, hogy „miközben azt állítja Egry, hogy Magyarország határozta meg az erdélyi identitáspolitikát és az önálló politikai közösségformálódásról alig van szó, a tekintélyelvű, az erdélyinél hierachikusabb, közösségidegenebb Magyarország felfedezése épp egy a magyarországitól jelentősen eltérő pozícióból történt, ami adódik a kisebbségi helyzetből és a kisebbségi társadalom másságából”. Pedig az említett rész egyik fontos következtetése éppen az, hogy a romániai viszonyok, a romániai szocializáció és a romániai eszmei befolyás jelentős szerepet gyakorolt a közösségképek alakulására és az egyéni tapasztalatok értelmezésére is. Igaz, ezt én nem csak az általa hatalmi aszimmetriaként azonosított kisebbségiséghez kapcsolom. Részben mivel ez kétséges lenne annak tükrében, hogy ugyanezek az elemek egy nagyon hasonló nemzetfelfogás részeként megjelentek Magyarországon is, ahol pedig a kisebbségiség nem értelmezhető, a törekvés a nemzeti határok megerősítésére viszont igen. Nem függetlenül egyébként a kisebbségi közösségektől, de talán nem is csupán azok hatására.

Részben ez a szemléletbeli különbség köszön vissza a fogalomhasználatban is. Árulkodó, hogy Bárdi az „identitás, többes identitás” kapcsán kéri számon, miért nem használom a kötődés fogalmát. Csakhogy én ebben a munkában az identitást alapvetően diszkurzív konstrukcióként értelmezem és használom, egyéni vonatkozások nélkül. Egyéni szinten mindenekelőtt önzonosításról

beszélek, vagyis egyfajta azonosulás megmutatásáról cselekvés vagy interakció révén. Éppen az a munkám kiindulópontja, hogy az önazonosság csak ezekben a pillanatnyi, helyzethez kötött megnyilatkozásaiban érhető tetten (hiszen ennek számít egy jól megírt önéletrajz, egy beszéd stb. is), ezért nincs is értelme egyes, kettes, többes identitásról beszélni. Amit látunk, érzékelünk és értelmezzünk, az az adott pillanatban érvényes, de ebből nem következik, hogy az lesz a következőben is. (Miként persze az sem, hogy nem lesz az.) Számomra a kötődés azonban éppen ezt sugallja, vagyis egyfajta állandóságot. Ezzel együtt nem zárom ki, hogy a kötődés fogalma is operacionalizálható lenne, csak éppen azt sem látom, hogy mi is különböztetné meg az általam használt fogalmi és értelmezési kerettől. És persze azt sem látom, hogy munkám fogalmi rendszere ne tudná értelmezni a „látszólag ellentmondásos azonosulásokat is”, vagy ne tudná megmutatni a „színterek (lokális, regionális, nemzeti), társadalmi, státuszok, felekezetek” különbségeit.¹

Még a trianoni trauma fogalmát kritizáló – valóban inkább esszé-mélységű – fejezetet illető bírálatban is azt érzem, ez a különbség köszön vissza. Az valóban igaz, hogy ez a fejezet nincs olyan alaposággal megírva, mint a többi. Ugyanakkor egy elsősorban programadó vagy éppen vitára ingerlő írásnál nem is elvárás, hogy olyan mélységű legyen a hipotézisek mögött álló forrásanyag, mintha az már egy sokéves kutatás lezárása volna. Ezt persze fel lehet vetni, de nem tartom érdemi kritikának, különösen, ha nem párosul az akár csak hipotetikus gondolatmenet cáfolatával.

Bárdi Nándor itt fejt ki – az egyébként általam is idézett – véleményét, hogy a kisebbségbe kerülés sorsesemény volt (olyan pillanat, amikor az egyéni élettörténet egysége, saját hatalmán kívül álló okból jóvátehetetlenül megbomlik, és csak új kezdet segítségével, új egyéni élettörténet és vele új önazonosság révén állítható helyre), és Trianonhoz kötődik. Csakhogy a sorsesemény alapvetően egyéni jelenség, az egyéni életútban adódik, Bárdi mégis mintha mindenkire automatikusan érvényesnek tekintené. De miért

¹ Azt viszont nem hiszem, hogy „épp ezeknek a szerepeknek illetve kötődéseknek a hangsúlyeltolódásakor jelenik meg az etnicitás vagy a kisebbségi jelöltség”. Számos olyan meglehetősen tartós helyzetet ismerünk, például az erdélyi szász falvakat, ahol mind az etnikus, mind a kisebbségi jelöltség stabil szerepek és kötődések mellett is egyértelmű volt.

tehetjük fel azt a kérdést, hogy valóban mindenki számára ezt jelentette a kisebbségbe kerülés? Valóban feltétlenül az lett volna a továbbszolgáló tisztviselőknek vagy azoknak, akik újonnan kerestek karriert az emberi erőforrásokban szűkölködő romániai államapparátusban? A jegyzők háború alatti önkényét megélt parasztoknak törést hozott volna egy újabb önkény? Vagy a városi közbeszerzésekből továbbra is jókora részt kihatoló kereskedőknek és iparosoknak? De, ha mégis feltesszük, hogy ebben az időszakban sorseseeményekre került sor, mi az, ami igazolja, hogy emberek milliói számára 1914 és 1920 között csak és kizárólag Trianon jelentett sorseseeményt? Az I. világháború, a forradalmak, a rokkantság, az éhezés, és még sorolhatnánk – mind potenciális sorseseemény lehetett. És ha sorseseemény volt számukra, akkor vajon automatikusan trauma is volt-e? Megismétlem azt, amit más formában már többször kifejtettem: nem azt állítom, hogy nem voltak, akik számára végül a kisebbségi sorba kerülés jelentett sorseseeményt és/vagy traumát. Azt nem igazolta eddig senki, hogy ez minden magyarra átfogó módon és ugyanúgy igaz lett volna, az ellenpéldákat viszont rendre kézlegyintéssel intézik el. Pedig amíg az előbbi nem történik meg, addig az utóbbiak igenis érvényesek, és nem tekinthetők jelentéktelenek.

Áttérve most már az esettanulmányra – a kisebbségi tisztviselők nyelvvizsgálójára –, érdemes azzal kezdeni, hogy vajon mit is tudhatunk *Magyar Kisebbségben* megjelent cikkekről? Mindenekelőtt: a lap nem kis részben magyarországi információforrásokból dolgozott, és ha nem is sok, de azért akad olyan korabeli forrásunk, amelyik legalábbis kételyekkel illeti ezek tárgyszerűséget, sőt alkalmanként a ténybeli megalapozottságukat is.

Az első ilyen figyelmeztető jel az lehet, hogy a sajtóban botrányosként tálalt, a magyar kisebbséget sújtó esetek közt akad olyan, amelyikről hivatalos vizsgálat derítette ki, hogy kitaláció. Noha ebből még nem következik, hogy minden ilyen hír megalapozatlan lett volna, azt igenis jelzi: csakis komoly kritikával kezelhetőek a híradások tényként. Ez annál inkább így kellene történjen, mert arra vonatkozóan is vannak források, hogy a magyarországi, sőt a romániai magyar sajtót valójában egyetlen helyről, a miniszterelnökség álcázott szakpolitikai szervétől, a Népies Irodalmi Társaságtól látták el híryanaggal. Legalábbis ezt állította a szervezet saját tízéves működését értékelő

beszámolójában.² Ez természetesen lehet egyszerű kitaláció (bár nem valószínű, hiszen a társaság valóban kiterjedt sajtófigyelést folytatott, vagyis volt kellő anyaga akár ehhez is), erős túlzás, önlegitimáló beszédmód, leegyszerűsítő fogalmazás (lehet, hogy közvetítettek híreket, de nem működtek központi hírügynökségeként stb.), és persze akár a valóságos helyzetnek is megfelelhet, hiszen az így közvetített hírek nagyban megkönnyítették a lapszerkesztők munkáját. Mindenesetre azt biztosan igazolja ez a kijelentés, hogy a budapesti kormányzat szakpolitikusai egyáltalán nem kiegyensúlyozott képet szerettek volna látni a sajtóban, hanem a saját politikai és identitáspolitikai céljaiknak megfelelőt.

Amire egyébként van egy adat a *Magyar Kisebbség* esetében – és ezt Bárdi Nándor is idézi³ –, egy feljegyzés arról, hogy a lapot lényegében Budapesten „cenzúrázták” volna. Az ismertetett eset a csehszlovákiai kisebbségi jogokról szóló publikációkhoz kapcsolódik. Budapest azt sérelmezte, hogy a *Magyar Kisebbség* annak pozitív ismertetésével – Románia számára példaként állítva – aláássa a Csehszlovákia ellen kifejtett magyar propagandát. Az iratok hiányosak, a meglévők alapján Jakabffy Elemér valóban ellenállt annak, hogy az adott kérdésben helyesbítést adjon közre. Hogy a későbbi cenzúrázást engedte-e, különösen azt követően, hogy a lap irányvonalával Budapesten miniszterelnöki értekezleten is foglalkoztak?⁴ Ennek megválaszolásához mindenképp egy tartalomelemzésre lenne szükség a későbbi időszakból, amely megmutatná, hogy változott-e Csehszlovákia képe az incidenst követően. Mindenesetre ismét csak Bárdi idézi Jakabffy önéletrását, amelyben elismeri, hogy 1940-ben valóban visszavont egy lapszámot, amit Budapest már nem tartott időszerűnek.⁵ Jakabffy személyisége ezzel együtt számomra is szimpatikus, de a budapesti kormányzat és a kisebbségi lapok közti információs aszimmetria, továbbá a budapesti szakpolitikusok erre vonatkozó, fentebb már említett megjegyzései tükrében nem vetném el a befolyásolás (és kevésbé a cenzúrázás) lehetőségét. Azt pedig az alábbiak bizonyosan igazolják, hogy az MK legalább egy kérdésben – minden

² MNLOL P 1077 Keleti Actio, I. köt. 1-2.

³ Bárdi Nándor: *Othon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print, 2013. 398–399.

⁴ Uo. 332. 31. l. ábjegyzet

⁵ Uo. 399.

szociológiai és önismereti igénye ellenére – teljes mértékben igazodott a tabusításhoz.

Ez a jól adatolható példa megmutatja egyfelől azt, hogyan is jelentkezik ez a fajta szemléleti elfogultság akár a *Magyar Kisebbségben*, miért lenne szükség még a megbízhatónak tűnő – statisztikai – kimutatások forráskritikájára is, másfelől pedig azt, hogy miért jelent valóban mást és többletet az, amit feltártam a hagyományos, a *Magyar Kisebbséget* is magában foglaló kisebbségi társadalomleírásokhoz képest. Azt kísérlem meg bemutatni, hogy ha bevonjuk a *Magyar Kisebbségben* a témához kapcsolódóan megjelent írásokat az elemzésbe, akkor azok leginkább megerősítik saját következtetéseimet, elsősorban azt, hogy a magyar kisebbségi nyilvánosságban ez a társadalmi csoport tabusítva volt, a kérdésről pedig csak propagandisztikusan lehetett beszélni. Ebből következően pedig ha csupán ezekhez a szövegekhez fordulunk, semmit nem fogunk megtudni a kisebbségi köztisztviselőkről és állami alkalmazottakról. Illetve amit mégis, például a létszámukat és arányukat egyes területeken, azok rendre alátámasztják azt, amit én ezzel kapcsolatban állítottam: az 1930-as évek közepéig a kisebbségek nagyjából a teljes erdélyi népességen belüli arányuknak megfelelően álltak állami alkalmazásban, ezen belül persze elsősorban a közigazgatás megyei és városi közép- és alsóbb szintjein.

Érdemes azoktól a cikkektől elindulni, amelyeket Bárdi Nándor említ, azaz Kovács Árpád statisztikai kimutatásaitól. Ezen belül is a legfontosabb a megyei köztisztviselők etnikai megoszlása 1936 végén, amit – ha jól értem – Bárdi Nándor úgy értelmez, hogy ellentmondana az én következtetéseimnek. Kezdvé talán a legáltalánosabb és leginkább bizonytalan elemmel: az összkép ugyanaz, mint amit én felvázoltam: néhány kisebbségi tisztviselőt találhatunk a közigazgatás magasabb szintjein, és egyre többet, ahogy haladunk lefelé. Persze, a konkrét adatok nem ugyanazok, csakhogy nem is lehetnek. Hiszen Kovács cikke 1936 végén kiadott kimutatásokon alapszik, én viszont arról beszéltem, hogy mi volt a helyzet 1934 végén és 1935 elején, a nyelvvizsgák idején, illetve a későbbi időpontokhoz levéltárakban fellelhető adatokat, listákat használtam. Kovács kimutatásában már benne van az a folyamat, amit én megpróbáltam követni, viszont Kovács nem mond semmit ennek a folyamatnak a *kiindulópontjáról*. Meg lehet persze próbálni

azt, hogy Kovács adataiból visszakövetkeztetünk a két évvel korábbi adatokra, ehhez azonban sem ez a cikk, sem a *Magyar Kisebbség* más írásai nem adnak semmiféle fogódzót. Sőt, az alaposabb elemzés egyenesen arra a következtetésre vezet – mint látni fogjuk –, hogy amennyiben tévedtem a nyelvvizsgák számszerű következményeinek a megítélésében, és a kisebbségi tisztviselők eltávolításának aránya nagyobb volt, mint az általam adott becslések, akkor a harmincas évek közepén a kisebbségi tisztviselők egyenesen felülreprezentáltak voltak a közigazgatás már említett szintjein!

Mert mit is mutat ki pontosan Kovács? Ez az, amit igazából nem lehet tudni, és ezért lenne szükség a hasonló cikkek forráskritikájára is. Először is teljesen tisztázatlan a kisebbségi tisztviselő kategóriája Kovácsnál, aki névelemzéssel és a kimutatásokban szereplő személyekre vonatkozó, ismerőseitől származó felvilágosítások alapján döntötte el, hogy kit tekint kisebbségi tisztviselőnek. Bár a névelemzés sajnos időnként kikerülhetetlen, közismertek ennek a módszernek a veszélyei, azt pedig elképzelni is nehéz, mi lehetett az a felvilágosítás, ami Kovácsot megerősítette egy-egy kérdéses nemzetiségű tisztviselő besorolásában. A névelemzésre ugyan magam is ráfanyalodtam néha, de ebben az esetben szerencsére nem kellett ezzel a módszerrel élnem, hiszen a nyelvvizsgára rendelt tisztviselőket, ha más nem, munkaadójuk egyértelműen kisebbséginek sorolta be. A vizsgázók listája tehát a kisebbségi tisztviselők listája, szemben Kovács bizonytalan besorolásával. Ráadásul ez a lista olyan tisztviselőket is tartalmaz, akiket Kovács nem vett figyelembe, főként a községházakon dolgozókat. Pedig ők is a közigazgatás részei, a megyei igazgatás alárendeltjei.

Csakhogy Kovács egy másik szelekciót is elvégzett, ami szintén befolyásolja kimutatása eredményeit: kizárta a mintájából a városi tisztviselőket. Holott – különösen a nagyobb városokban – igen jelentős, olykor százas nagyságrendben dolgoztak kisebbségi alkalmazottak. Erre vonatkozóan sajnos én is csak egyedi eseteket találtam, illetve összesítő adatokat a vizsgára rendelték számáról, ezek alapján azonban éppen a kisebbségi tisztviselők és alkalmazottak arányát nem tudjuk megbecsülni. Az viszont még így is valószínű, hogy a városokban a kisebbségi tisztviselők aránya meghaladta a kisebbségiek erdélyi arányszámát. Ennek kizárása a vizsgálatból tehát lefelé módosítja a végeredményt, rosszabbnak tünteti fel a helyzetet, mint amilyen valójában volt.

Ezt csak súlyosbítja, hogy egyébként viszonyítási alapjának, a teljes kisebbségi népességnek a meghatározásakor számba veszi a városi kisebbségi lakosságot is. Tehát, miközben a megyei tisztviselői karon belüli kisebbségi jelenlét arányosságát értékeli, akkor azt a kisebbségiek teljes népességen belüli arányához viszonyítja. Miért probléma ez? Közismert, hogy a nagyvárosi lakosságon belül jóval magasabb volt a kisebbségiek aránya, mint a falusi és kisvárosi lakosságon belül. Az 1930-as népszámlálás adatai alapján Erdély lakosságának 24,9%-a volt magyar nemzetiségű, viszont a falusi lakosságnak csak 20,9%-a. Persze, lehet azzal érvelni, hogy az egész közigazgatáson belül akkor is el kellene érni ezt az arányszámot, hogy a kisebbségiek arányos részvételéről beszélhessünk. Azonban ha ezt automatikusan, minden egyes közigazgatási egységre érvényesnek tekintenénk, akkor az is megfelelné ennek, ha a kisebbségieket súlyosan alulreprezentálják az általuk többségiként lakott területeken, és valamennyire felülreprezentálják ott, ahol viszont nem is élnek. Valóban méltányos lenne, ha a Székelyföldön csak a tisztviselők negyede vagy ötöde lenne magyar? Sokkal inkább érdemes nem a teljes erdélyi képet viszonyítási alapként tekinteni, hanem csupán annak azt a részét, amelyet az adott közigazgatási szervezet működtet. Megyei közigazgatás esetében a falusi és kisvárosi világot.

Ez ráadásul nem csak játék a számokkal, szociológiai tényezők is erre ösztönöznek. A megyei közép- és alsó szintű tisztviselői kar jelentős része alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezett, köztük csak elvétve akadtak egyetemet végzett tisztviselők, és az ebben a körben szintén nem jelentős arányú bakkalaureátust szerzettek társadalmi háttere is inkább alsó-középosztályi volt. Mellettük pedig számos, csupán elemi vagy néhány középiskolai évet abszolválta, esetleg jegyzői szakiskolát elvégzett alkalmazott működött ezen a szinten. Ők tipikusan inkább éppen ebből a közegeből érkezhettek, ami viszont azt is jelentette, hogy a kisebbségi tisztviselők lehetséges rekrutációs bázisát is meghatározta a kisebbségek aránya ezeken a társadalmi csoportokon belül. Ha kevesebb volt a kisebbségi, akkor a méltányos és arányos részvétel mércéjének is lejjebb kell szállnia.

Mindezeket figyelembe véve, az tűnik a megfelelő eljárásnak, amit én magam is követtem a könyvben, azaz hogy nem a teljes népességen belüli arányszámhoz viszonyítunk, hanem a vizsgált megyékben vagy a közigazgatás megfelelő részéhez tartozó

településeken élők nemzetiségi mutatóihoz. Megyei központi tisztviselőket a megye népességével, jegyzőket és községi igazgatást a megyék falusi lakosságával, a városi tisztviselőket a városi népességgel vetjük össze, és csak ezek kombinációit viszonyítjuk a teljes népességhez.

Ha ezt a szűkítést – ha úgy tetszik, Kovács forráskritikáját – elvégezzük, akkor viszont, mint már említettem, Kovács adatai nem mondanak ellent az én következtetéseimnek. Abban a körben, amelyre vonatkozóan én a leginkább konkrét becsléseket fogalmaztam meg, nevezetesen a megyei igazgatás középszintjén és attól lefelé, ide értve a községi tisztviselőket is, Kovács nem végez számításokat. Végez viszont a jegyzőkre és a megyei beosztott tisztviselőkre vonatkozóan is. Az előbbi esetben 13,54, az utóbbiban 12,54% a magyarok általa megadott aránya. Mivel az előbbi csoport számosabb, ezért a kettőt összevonva ez 13% fölötti arányt jelent – 1936 végén. Vagyis akkor, amikor már nagyjából lezajlottak a nyelvvizsgák és az azt követő események, ideértve az elbocsátásokat is. Az utóbbira vonatkozóan én azt mondom, hogy az elbocsátottak aránya a kisebbségi tisztviselőkön belül nem volt magasabb 30%-nál, de az is lehet, hogy csak 15-20%-ot ért el. Ha ezt Kovács adataira alkalmazzuk, akkor azt kapjuk, hogy 30%-os elbocsátási arány esetén 1934 végén 19-20% volt a magyar tisztviselők aránya az általa elemzett körben, 20%-os elbocsátási aránnyal pedig 16,5-17%-ot kapunk. Az előbbi gyakorlatilag megerősíti az én következtetésemet a kisebbségek arányos részvételéről ebben a körben, az utóbbi valóban kisebb, mint a falusi lakosságon belüli kisebbségi arányszám. Csakhogy én azt a kört is figyelembe vettem, amely a Kovács kimutatásába bevont tisztviselői csoportnál alacsonyabb szinten dolgozott – a községekben. Ha erre is igaz az, amit Kovács maga is megállapít, hogy minél lejjebb megyünk a közigazgatásban, annál nagyobb a kisebbségek aránya, akkor akár még a 20%-os leépítés esetén is kimutatható lehet az arányos részvétel a kisebbségek köréből. Viszont, akár csupán Kovács adatait alapul véve, az is világos, hogy amennyiben az eltávolított kisebbségek aránya meghaladta azok 30%-át, akkor ebben a körben 1934 végén a kisebbségek aránya meghaladta a népéségen belüli arányukat.

Ez visszavezet a *Magyar Kisebbség* mint forrás elfogultságához. A kisebbségi tisztviselők kapcsán azt állítom, hogy a magyarországi

és a kisebbségi nyilvánosságban legfeljebb akkor jelentek meg, amikor sérelem érte őket. Ennek a nem csekély létszámú csoportnak a léte egyébként nem volt téma, sőt. A lap digitalizált változatán lefutott keresés 26 tételt ad ki, amelyek tisztviselőket vagy közalkalmazottakat említenek. Ebből tizenkettő jelent meg 1935 előtt, a többi tehát már az általam elemzett események alatt vagy után. A tizenkét 1935 előtti írásból öt parlamenti vita vagy politikai beszéd, három román írásokkal folytatott vita, kettő sérelmeket dokumentáló írás, egy politizáló cikk, és egy tekinthető legalább részben politikai és társadalmi programadásnak.⁶ A politikai viták és a parlamenti és egyéb politikai beszédek kivétel nélkül a kisebbségi tisztviselőket ért sérelmekre reagálnak, ahogy a politizáló cikk is. Némelyikből a figyelmes olvasó ugyan rájöhethet, hogy Romániában még a harmincas évek közepén is szép számmal voltak kisebbségi tisztviselők és közalkalmazottak, de ezek is úgy keretezik a mondandójukat, hogy a sérelem – vagyis szinte kivétel nélkül a tisztviselők éppen akkor zajló zaklatása, elbocsátása – legyen a téma.⁷ 1935 után pedig a kérdés lényegében csakis a zajló nyelvizsgák és elbocsátások miatt szerepel a lapban,⁸ még Kovács Árpád cikkei is ezért születtek meg.

⁶ Prohászka László dr.: Gazdálkodjunk az élő nemzeti vagyonnal! *Magyar Kisebbség*, 1929. 23. 861–867.

⁷ Tipikusak az ilyen fordulatok, amelyekben szinte „vörös faroknak” hat a megjegyzés arra vonatkozóan, hogy a magyar tisztviselőket kezdettől fogva sebesen távolították és távolítják el állásukból: „1920. decemberében tehát legfeljebb 14.000 közalkalmazottja volt a román államhatalomnak ezen a területen és bár a magyar tisztviselők meglehetősen energiával távolítottak el állásaikból már a román impérium első évében is [kiemelés tőlem], kétségtelen, hogy legalább is 4000 közülük ekkor meg állásban volt.” (Jakabffy Elemér: Meddő próbálkozások. *Magyar Kisebbség*, 1923. 27.) Az egyetlen, részben társadalmi programadásként értelmezhető írás ugyan valóban pozitívan szól a kisebbségi tisztviselőkről (olykor már szinte dicsőítő hangnemben, pl. „Ez a testület még a maga tagoltságában és töredékében is a legnemesebb közéleti erkölcsöt képviselte a hivatalokban, ahol még a legszerényebb hatáskörű közalkalmazottat is a közjó szolgálatának (és nem a magánérdek kielégítésének) öntudata hatotta át”, lásd Prohászka, 1929. 863.), de annak fő témája is éppen azok lezajlott és tervezett, igazságtalan elbocsátása.

⁸ Az ezekben közölt adatok megbízhatóságával kapcsolatban pedig legalábbis kétségeket ébreszt, ha olyasmire bukkanunk, mint a *Magyar Kisebbség* 1935. 15–16. számában (440.) az Országos Magyar Párt kisebbségi szakosztályának ülésén elhangzott hozzászólásokat közlő cikkben. Itt Demeter Béla idézett egy

Tehát a lap, ide értve az 1934–1935-ös nyelvvizsgákat is, pontosan olyan módon foglalkozott velük, ahogy én felvázoltam: csak akkor kerültek szóba a kisebbségi tisztviselők, ha valamilyen sérelem érte őket, és ezt a román kisebbségpolitika bírálataira lehetett felhasználni. Ezen túl a lap nem mutatott érdeklődést az életmódjuk iránt, nem próbálta megbecsülni a számukat, nem foglalkozott a társadalmi háttérükkel, sem pedig a körükben zajló társadalmi változásokkal. (Éppen ezért nem is lehet róluk a nyelvvizsgák előtti időszakból azt a fajta társadalmi-közigazgatási pillanatképet megadni, amit Bárdi Nándor hiányol. Viszont jelezni szeretném, hogy egyébként magam, amikor a kisebbségi tisztviselők számára, közigazgatáson belüli helyzetére és társadalmi háttérére vonatkozó adatokból próbálok következtetéseket levonni, éppen ezt teszem, következtetésem el is olvashatók a munkámban.⁹ Mivel engem az 1935 előtti helyzetük érdekel, semmi hasznát nem veszem az 1936-

hivatalosnak minősülő statisztikát erdélyi városok román, magyar és más kisebbségi tisztviselőiről. Eszerint Aradon 1933-ban 97 tisztviselő közül 67 román, 20 magyar és 10 egyéb, Kolozsváron 82 román mellett 13 magyar és 12 egyéb, Marosvásárhelyen 51 román mellett 25 magyar és 2 egyéb, Temesváron 50 román mellett 7 magyar és 22 egyéb nemzetiségű tisztviselő volt. Ehhez képest egy kimutatás az erdélyi városokban levizsgáztatott tisztviselőkről 1935-ből Kolozsváron 90 sikeresen levizsgázott, 18 bukott és 8 vizsgán nem megjelent tisztviselőt (összesen tehát 116 főt), Temesvárra vonatkozóan pedig 71 bukott tisztviselőt említ. (ANIC Ministerul de Interne, 176/1935, f. 56–59.) Az utóbbi kapcsán azonban joggal feltételezhető, hogy a kimutatás hiányos, mivel csak a vizsgán 1-4 közötti érdemjeggyel megbukott tisztviselőket tartalmazta. Közben azonban a pótvizsgák anyagában található egy 46 nevet tartalmazó lista újravizsgáztatott német kisebbségi tisztviselőkről (ők eredetileg biztosan jobb érdemjegyet kaptak a 4-esnél, ez az újravizsgáztatás feltétele volt). (ANSJ TM 34/1935 f. 45-49.) Egy másik kimutatásban pedig összesen 224 újravizsgáztatott kisebbségi tisztviselő szerepel, nemzetiségi megkülönböztetés nélkül. (Uo. f. 60.) Ez utóbbi minden bizonnyal tartalmazza a már említett 46 német újravizsgázót is. Egy másik, 1935. májusi kimutatás az alkalmazásban álló német nemzetiségű tisztviselőkről 31 legalább „subșef de birou” rangban a városházán szolgáló tisztviselőt tartalmaz, összesen pedig 136 nevet, a városi üzemek alkalmazottaival együtt. (Uo. f. 80–85.) Mindezek tükrében kizárt, hogy Demeter Béla számai megfeleleltek volna a valóságnak, noha nem kételkedem benne, hogy valóban egy hivatalosnak tűnő statisztikából vette őket – igaz, névelemzéssel. (Lásd Kovács Árpád: *Bírák, ügyészek és bírósági egyéb tisztviselők nemzetiségi megoszlása Erdélyben 1934. október 15-én. Magyar Kisebbség*, 1936. 1. 49-56.)

⁹ Egrý, 2015. 333–336.

os adatoknak, amelyek egyébként nem is segítenek megérteni az 1935 előtti viszonyokat.)

Pedig – és ez az egyik legfontosabb új állításom, ami valóban teljesen eltér a *Magyar Kisebbség* által a kisebbségi közösségről közvetített képtől – a harmincas évek közepéig az állami szolgálat nem csak lehetséges, hanem kifejezetten népszerű karrierpálya volt kisebbségi körökben is. Ezt igazolja a kisebbségi tisztviselőkről összegyűjtött adatok elemzése (mindenekelőtt a szolgálati idő) és néhány, azóta általam fellelt forrás is. A legszemléletesebb talán a Lugoson 1925-ben alapított jegyzőiskola 1929-ig záróvizsgáig eljutott tanulóinak összetétele. A 100 hallgatóból 99-en Erdélyből érkeztek, és ugyancsak 99-en diplomát is kaptak (az egyetlen bukott – egyébként magyar nemzetiségű – diákot puskázáson érték a záróvizsgán). A 100 főből – névelemzés és a születési hely alapján – 33 és 38 fő között lehettek a kisebbségek. Ismét csak figyelembe véve, hogy a jegyzőiskola elsősorban nem a városi lakosság számára volt keresett karrierpálya, ez az arány lényegében megfelel a kisebbségek Erdélyen belüli arányszámának. A kisebbségi hallgatók pedig rendre fiatalabbak voltak román társaiknál, már részben Romániában felnőve választották a közalkalmazotti pályát. Aminek egyébként még egy furcsa és a magyar kisebbség helyzete szempontjából egyáltalán nem mellékes következménye is volt. Az átlagosan jóval idősebb román jegyzőtanulók jelentős része már 1918 előtt elvégezte az elemi és részben középfokú iskoláit, vagyis nagy valószínűséggel elég jól beszélt magyarul. Csak viszonylag későn – és nem az impériumváltás hevületében – váltott a közigazgatási pályára, így arra is képes lehetett – természetesen egyéni diszpozíciójától is függően – hogy későbbi alkalmazása során maga is működtesse azt a fajta nyelvhasználati kompromisszumot, amelyre munkámban is több adat található, és amelyet én gyakorisága miatt tipikusnak vélek. Ez román nyelvű közigazgatási írásbeliségből és egyidejűleg magyar nyelvű szóbeli ügyintézésből állt, aminek természetesen csak kevés és áttételes nyoma maradt, viszont mégis csak könnyített az érintett magyar lakosság helyzetén.

Mindenesetre, amikor 1933 után a kisebbségi tisztviselők hirtelen újra szóba kerülnek a *Magyar Kisebbség* lapjain, akkor is ambivalens szövegek jelennek meg róluk. (Igaz, ezek gyakran politikusi beszédek és nem elemzések voltak, de ez megint csak érzékelteti a szerkesztők hozzáállását.) Ezek a szövegek lényegében

úgy ábrázolják ezt a csoportot, mint ami éppen megszűnt, arra kísérletet sem tesznek, hogy elmagyarázzák, miként éltek túl 15 éven át, hogy egyébként – ha csak a *Magyar Kisebbség* írásaiból tájékozódunk – folyamatosan csak diszkriminálták és elbocsátották őket. Mindez persze azzal is összefügg, hogy már a nyelvvizsgák idején sem tudnak összesített adatokkal szolgálni sem a kisebbségi tisztviselők számáról (Kovács kimutatásai valójában nagyon szelektívek). Így aztán ekkor is csak példálóznak, kiragadott eseteket mutatnak be, és nem írják le a folyamatot és az eseményeket a maguk teljességében. Azt pedig nem egyszerűen elhallgatják, hogy a román államon belül is voltak, akik a kisebbségi tisztviselők pártjára álltak, hanem még valótlanságokat is terjesztettek, például azt, hogy egyetlen elbocsátott közalkalmazott által indított per sem lett volna sikeres.

Mindezek tükrében a *Magyar Kisebbség* biztosan nem az a fórum, amelynek írásai a maga teljes valóságában mutatnák be a kisebbségi közösséget, biztosan nem elfogultságoktól mentes, biztosan nem teljes mértékben szakszerű. Ennek tükrében pedig az a kritika is erősen túlzó, hogy a lap írásaira hivatkozás nélkül nem születhet megfelelő minőségű mű. Azt gondolom, hogy amit a folyóirat alapján a magyar kisebbségről tudni lehet, azt az eddigi szakirodalom jórészt fel is dolgozta és be is építette. Ahhoz, hogy újat is megtudjunk, éppenséggel a lap kritikáján és új források feltárásán keresztül vezet az út.

Felhasznált irodalom

- Benko, Juraj: The State and Its People. The Political Socialisation of the Slovak Population after the Creation of the Czechoslovak Republic. In: Hudek, Adam (ed.): *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Bratislava: Institute of History of Slovak Academy of Sciences, 2013, 71–84.
- Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print, 2013. 398–399.
- Bjork, James E.: „Neither German nor a Pole”. *Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2008.

Dragostinova, Teodora: Speaking national. Nationalizing the Greeks of Bulgaria 1900–1939. *Slavic Review*, (67.) 2008/1 154–181.

Egry Gábor: Hová lettek az erdélyiek? Az erdélyi identitás változásai, 1938–1948. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *1944/1945: Társadalom a háborúban: Folytonosság és változás Magyarországon*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015. 271–288.

Erdeljac, Filip: Between Nationalism and Indifference: Non-Elite Engagements with Nationalism in Interwar Yugoslavia. Bemutatva és megvitatva a „The concept of 'national indifference' and its potential to nations and nationalism research” című workshopon, 2016. szeptember 5-6-án Prágában

Jakabffy Elemér: Meddő próbálkozások. *Magyar Kisebbség*, 1923. 27.) Kovács Árpád: Bírák, ügyészek és bírósági egyéb tisztviselők nemzetiségi megoszlása Erdélyben 1934. október 15-én. *Magyar Kisebbség*, 1936. 1. 49-56.

Kovács Éva: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 2015/1. 82–107.

Laczó Ferenc: Múlik, de nem telik: Történetfilozófiai eszmefuttatás a haladás romjain. *Múltunk*, 2014/1. 4–18.

Mannová, Elena: „... de most már jó szlovák”. A nemzeti identitás variációi két dél-szlovákiai kisváros egyesületi életében, 1918–1938. *Regio*, 2000/4. 94–103.

Mannová, Elena: „Sie wollen keine Loyalität lernen!“ Identitätsdiskurse und lokale Lebenswelten in der Südslowakei 1918–1938. In: Haslinger, Peter– Puttkamer, Joachim von (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: Oldenbourg, 2007, 45–67.;

Mannová, Elena: Von Maria Theresia zum Schönen Náci. Kollektive Gedächtnisse und Denkmalkultur in Bratislava. In: Jaworski, Rudolf – Stachel, Peter (Hrsg.): *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen in europäischen Vergleich*. Berlin: Frank und Tinne, 2007, 203–216.

- Mannová, Elena: Schutzvereine, Behörden und Lokalpresse – ihr Einfluss auf das interethnische Klima der Südslowakei 1920–1938. In: Haslinger, Peter (Hrsg.): *Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereiensewesen, Sprachkonflikte und Dynamiker nationaler Mobilisierung 1860–1939*. Marburg: Verlag Herder Institut, 2009, 245–268.
- Michela, Miroslav: „A home should be home to all its sons”: cultural representations of the saint Stephen in Slovakia during the interwar period. In: Hudek, Adam et al (ed.): *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Bratislava: Institute of History of Slovak Academy of Sciences, 2013. 97–110.
- Mylonas, Harris: *The Politics of Nation Building. Making Conationals, Refugees and Minorities*. Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2012.
- Prohászka László dr.: Gazdálkodjunk az élő nemzeti vagyonnal! *Magyar Kisebbség*, 1929. 23. 861–867.
- Zombory Máté: A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése: A kulturális traumaelmélet kudarca. *Szociológiai Szemle*, 2017/2. 23–40.